

एकादशः पाठः

इयम् एकाङ्की डॉ. नारायणशास्त्रीकांकरेण विरचिता अस्ति । अस्य महोदयस्य जन्म जयपुरनगरे अभवत् । अनेन संस्कृतभाषायां अनेकाः एकाङ्क्यः लिखिताः । तासां संकलनं ‘एकाङ्कीसंस्कृतनवरत्नसुषमा’ नामके अनेनैव विरचिते ग्रन्थे अस्ति । अकबरेण सह युद्धं कुर्वन् धनाभावे सैन्यशक्त्यभावे खिन्नः महाराणा प्रतापः स्वदेशं परित्यक्तुं समुद्यतः भवति । तस्मिन् अवसरे मेवाड़मन्त्री भामाशाहः आगत्य स्वकीयां विपुलां धनराशिं देशस्य स्वतन्त्रतायै प्रतापाय समर्पयति । इत्थमस्मिन् एकाङ्क्यरूपके महाराणाप्रतापस्य कर्तव्यबुद्धिः; स्वराष्ट्रस्य स्वतन्त्रतायै दृढ़ेच्छाशक्तिः; स्वाभिमानं, भामाशाहस्य उदारता, देशरक्षायै स्वसम्पत्तिसमर्पणं च इत्येवमादयः विशिष्टाः गुणाः वर्णिताः सन्ति ।

स्वदेशं कथं रक्षेयम्

(मेवाड़ाधिपतिः महाराणाप्रतापः अरण्ये स्वसहचरेण सह एकस्यां शिलायाम् उपविष्टः वर्तते । असौ प्राणैः

अपि स्वदेशं रक्षितुम् इच्छति । साधनाभावात् किमपि कर्तुम् असमर्थः स मनसि किञ्चित् विचारयन्नस्ति)

प्रतापः - अरे धिक् माम् । यदि अहं मातृभूमिं रक्षितुं न शक्नोमि, किम् अत्र वासेन मे प्रयोजनम् ।

(दीर्घं निःश्वसिति)

(ततः प्रविशति कश्चन राजपुत्र-सर्वदारः)

सर्वदारः - (राजोचितं प्रणम्य) विजयतां विजयतां महाराजः ।

प्रतापः - (दीर्घं निःश्वसिति) हा धिक् । विजयध्वनिं कृत्वा त्वम् अपि किम् एवं मां लज्जयसे भ्रातः !

सर्वदारः - प्राणाधार ! किम् इदं भवान् वदति ? स्वधर्माय भवता सर्वं किम् अपि कृतम् । स्वाधीनतायै सर्वं किम् अपि सोढम् । भवतः सदा विजयः एव भविष्यति ।

प्रतापः - कीदृशस्तावद् विजयः ? स्वदेशं परित्यक्तुं तु समुद्यतः अस्मि !

द्वितीयसर्वदारः - (उत्थाय साङ्गलिः) नहि नहि महाराज ! यत्र-यत्र भवान् गमिष्यति, तत्र-तत्र वयम् अपि अनुगमिष्यामः ।

प्रतापः - एवं न वाच्यम् । भवन्तः अत्र स्थित्वा एव मातृभूमेः सेवां कुर्वन्तु ।

तृतीयसर्वदारः - नहि भगवन् ! अस्माकं सेवाः भवता सह सन्ति । वयं तु भवता सह एव निवत्स्यामः ।

प्रतापः - यद् रोचते भवद्व्यः, कुर्वन्तु । न अहं भवतः विवशान् करोमि ।

(महाराणा प्रतापेन सह सर्वे अपि अनुचराः ततः उत्थाय भिलानाम् आवासस्य मध्यतः

निःसरन्ति।)

प्रथमः भिल्लः - हा भगवन्! अद्य कीदूशः समयः आगतः? प्रतापः अपि स्वदेशं परित्यज्य अन्यत्र प्रस्थितः अस्ति।

द्वितीयः भिल्लः - न जाने अस्य मेवाड़देशस्य भाग्ये किं लिखितम् अस्ति। हे दीनदयालो! परमेश्वर!! त्वम् अपि अद्य इयान् निष्ठुरः कथं जातः!

तृतीयः भिल्लः - हा धिक्! वराकस्य समीपे न जीवनसामग्री न च युद्धसामग्री एव विद्यते। मातृभूमेः दुर्दशां स्वचक्षुषा कथं द्रक्ष्यामः? (रोदिति)
(भिल्लानां प्रलापं श्रुत्वा)

एकः सहचरः - हा धिक्! एते भिल्लाः सत्यम् एव वदन्ति। अयं समयः देशाय धर्माय च न शोभनः। परं किं क्रियेत? (अस्मिं निःसार्य प्रतापाय ददत्) प्रभो! बलिं ददातु मम भवान् अनेन। न आत्मचक्षुषा मेवाड़भूमेः दुर्दशा द्रष्टुं शक्यते।

द्वितीयः सहचरः - सत्यम् एव साम्रतं जीवनं नरकायते।

भिल्लाः - हा! अस्माकम् अपि जीवनेन को लाभः? यदि वयं देशरक्षायै न किम् अपि कर्तुं समर्थः, तदा मरणम् एव अस्माकं श्रेयस्करम्।

प्रतापः - हा धिक्! भवन्तः सर्वे इदं किं कुर्वन्ति? आत्महननं महत्पापं वर्तते। स्थीयतां स्थीयताम्। कष्टानि सोहृदा वीरगत्या मरणं कल्याणकरं कथ्यते। इत्थम् आत्महननं तु नपुंसकानां कर्म। किञ्चिद् धैर्येण विचारयन्तु।

(पृष्ठतः ध्वनिः भवति - स्थीयतां स्थीयतां प्रभो! स्थीयतां स्थीयताम्!!)

प्रतापः - (परिचित-ध्वनिमिव आकर्ष्य सोत्साहम्) अरे सर्वदार! वृक्षम् आरुह्य दृश्यतां तु तावद् कः अयं शब्दायते?

सर्वदारः - (तथा निपुणं निरीक्षमाणः) महाराज! मेवाड़मन्त्री भामाशाहः इव कश्चन आगच्छन् प्रतीयते।

प्रतापः - हुँ, किम् उक्तम्! भामाशाहः? तस्य कथम् इदं ज्ञातम् अभूत्? अस्तु तावत्, प्रतीक्षामहे तम्। (भामाशाहः धनराशिग्रन्थिम् आदाय आयाति)

भामाशाहः - (प्रणम्य) अन्नदातः! सेवकं सन्त्यज्य क्व प्रस्थीयते श्रीमता?

प्रतापः - (दीर्घं निःश्वस्य) न क्व अपि बन्धो! गन्तुं शक्यम् अपि तु न। पाशर्वे धनं नैव, न च सेना एव। अहं स्वदेशं कथं रक्षेयम्? अस्माद् एव मनः दोलायितम् अस्ति।

भामाशाहः - महाराज! यदा इमान् समाचारान् अशृण्वम् तदा हृदयं मे भग्नम् इव अभवत् (धनग्रन्थिं निर्दिश्य) इयं पुनः सम्पत्तिः कस्मै प्रयोजनाय? यदि ईदृशे एव अवसरे न इयम् उपयुज्येत!

प्रतापः - भवान् सत्यं वदति।

भामाशाहः - यदि एवं, गृह्यतां भवदीया सम्पत्तिः श्रीमता एव। त्रोट्यतां पारतन्त्र्य-शृंखला एभिः

लोहमय-बाहुभिः ! स्वतन्त्रः क्रियतां स्वदेशः !! सुरक्ष्यतां धर्मः !!!

(धनस्य ग्रन्थिकां चरणयोः अर्पयति सप्रणामम्)

- प्रतापः** - (साश्चर्यम्) किम् इदं भवान् करोति ? भवदीया सम्पत्तिः कथं मदीया ? किम् एतेन न मे अपमानः ? न अहं दत्तां सम्पत्तिं पुनराददामि ।
- भामाशाहः** - (सविनयम्) महाराज ! न अहम् अपमानं करोमि । का तुच्छ-सेवके शक्तिः यया असौ तथा दुःसाहसं कुर्यात् । गृह्यतां महाराज ! गृह्यताम् ! देश-धर्मयोः रक्षा विधीयताम् !
- प्रतापः-** (सहर्षम् आदाय) धन्यः असि मन्त्रिवर्य ! धन्यः । त्वदीया जननी धन्या । कथ्यतां तु अभिन्नहृदय ! अस्यां कियती सम्पत्तिः ?
- भामाशाहः** - (प्रसन्नमुखः प्रणम्य) महाराज ! इयती एव स्वल्पतमा यद् अनया द्वादशवर्षाणि यावत् पञ्चविंशतिसहस्रसैनिकाः सहर्षं योद्धुं शक्तुवन्ति ।
- प्रतापः** - अहो ! तदा तु किं कथनीयम् ? महत्कार्यं सेत्यति अनया । (सर्वान् सम्बोध्य) अद्य अस्मात् एव क्षणात् राणा स्वदेशस्य पारतन्य-शृंखलाः त्रोटयितुं शत्रूं संहारयितुं धर्मं रक्षितुं च योत्स्यते, योत्स्यते अवश्यं योत्स्यते ! (भामाशाहम् अभिलक्ष्य) धन्योऽसि मित्र ! धन्यः । एहि त्वां गाढम् आलिङ्गितुम् अभिलषामि ।
- भामाशाहः** - (प्रतापं संसंकोचम् उपसृत्य) अनुगृहीतः अस्मि स्वामिन् ! अनुगृहीतः । (ततः उभौ अपि प्रेम्या परस्परम् आलिङ्गितः, द्वयोः मेलनं विलोक्य सर्वे सहचराः सहर्षम्) धन्योऽस्ति राणा, पुनरस्ति मन्त्री, धन्यं द्वयोर्मेलनमस्ति धन्यम् । धन्या वयं स्मः समयश्च धन्यः, धन्यं पुनर्दर्शनमस्ति पुण्यम् ॥
- स्वदेशः विजयताम् ! महाराणा विजयताम् !! भामाशाहः विजयताम् !!!
- (पटाक्षेपः)

शब्दार्थः

अधिपतिः — राजा, अरण्ये-वने । सहचरेण — सहयोगिना । शिलायाम् — पर्वतखण्डे । उपविष्टः — स्थितः । साधनाभावात् — साधनानाम् अभावात् । कश्चन — कश्चित् । राजोचितम् — राजानुरूपम् । उन्मम्य — उत्थाप्य । स्वाधीनतायै — स्वतन्त्रतायै, सोढम् — विसोढम् (सहा) । समुद्घतः — सन्नद्धः । सञ्जलिः — अञ्जलि-सहितम् (प्रणामपूर्वकम्) । अनुगमिष्यामः — अनुगमनं करिष्यामः । भिल्लः — भील इति भाषायाम् । निःसरन्ति — गच्छन्ति । परित्यज्य — त्यक्त्वा, इयान् — एतावत् । निषुरः — संवेदनाहीनः । वराकस्य — असहायस्य । असिम् — खड्गम् । निःसार्य — बहिः कृत्वा । साम्प्रतम् — अधुना । नरकायते — नरकम् इव भवति । देशरक्षायै — देशस्य रक्षार्थम् । श्रेयस्करम् — उचितम् । आत्महननम् — आत्महत्या । महत्पापम् — अत्यन्तं पापम् । स्थीयताम् — तिष्ठन्तु । सोढवा — भुक्त्वा । कल्याणदम् — कल्याणकारी । आकर्ण्य — श्रुत्वा । सोत्साहम् — उत्साहपूर्वकम् । सर्वदारः

— सरदार इति भाषायाम् । आरुह्य — आरोहणं कृत्वा । निपुणम् — ध्यानपूर्वकम् । निरीक्षमाणः — निरीक्षणं कुर्वन् । प्रतीयते — आभासते । उक्तम् — वदति । अभूत् — अभवत् । प्रतीक्षामहे — प्रतीक्षां कुर्महे । धनराशिग्रन्थिम् — धनस्य पोटली इति भाषायाम् । आदाय — गृहीत्वा । आयाति — आगच्छति, प्रणम्य — नमस्कृत्य । अन्नदाता — भरणपोषणकर्ता । व्व — कुत्र । पाश्वे — निकटे, दोलायितम् — कम्पनयुक्तम् । उपयुज्येत — उपयोगं कुर्यात् । त्रोदयताम् — भग्नां कुर्वन्तु । पारतन्त्र्य शृंखला — परतन्त्रतायाः बन्धनम्, भवदीया — तव, मदीया — मम, आददामि — स्वीकरोमि । विधीयताम् — करोतु । मन्त्रिवर्यः — मन्त्रिश्रेष्ठः, इयती — एतावती, शक्नुवन्ति — समर्थः भवन्ति । सेत्यति — सिद्धं भविष्यति । योत्स्यते — युद्धं करिष्यति । गाढम् — अत्यधिकम्, अभिलषामि — इच्छामि । ससंकोचम् — संकोचपूर्वकम् । उपसृत्य — निकटं गत्वा । अनुगृहीतः — धन्यः ।

अभ्यास-प्रश्नाः

वस्तुनिष्ठ-प्रश्नाः

१. महाराणा प्रतापः राजा आसीत् —

(क) मारवाड़ राज्यस्य	(ख) मेवाड़ राज्यस्य
(ग) भरतपुरराज्यस्य	(घ) अलवरराज्यस्य

( )
२. महाराणा प्रतापः कष्टं स्वीकरोति —

(क) धनसंग्रहणाय	(ख) राज्यसुखाय
(ग) देशस्य स्वाधीनतायै	(घ) भोजनाय

( )
३. किं महत्पापं वर्तते —

(क) आत्मधनम्	(ख) आत्मेच्छा
(ग) आत्महननम्	(घ) आत्मप्रशंसा

( )
४. किं कल्याणप्रदं उच्यते —

(क) वीरगत्या मरणम्	(ख) आत्महननम्
(ग) परनिन्दा	(घ) आत्मप्रशंसा

( )
५. महाराणाप्रतापः कथं स्वदेशं रक्षितुम् इच्छति —

(क) धनैः	(ख) प्राणैः
(ग) विचारैः	(घ) उद्घोषैः

( )

लघूत्तरात्मक-प्रश्नाः

१. महाराणा प्रतापः कुत्र उपविष्टः आसीत् ?
२. भामाशाहः कः आसीत् ?
३. भामाशाहः किं आदाय प्रतापस्य समीपम् आगच्छति ?
४. प्रतापः कस्य अभावे किमपि कर्तुम् असमर्थः ?

५. भिल्ला: किं कर्तुम् उद्यताः भवन्ति ?

निबन्धात्मक-प्रश्नाः

१. प्रतापः अरण्ये उपविष्टः किमर्थं खिन्नः भवति ?

२. आत्महननं किमर्थं महत्पापम् अस्ति ?

३. भामाशाहः किं निमित्तं स्वकीयं धनं प्रतापाय अर्पयति ?

४. भामाशाहः कियत् धनं प्रतापाय ददाति ?

५. धनं प्राप्य महाराणप्रतापः किं उदघोषयति ?

उत्तरमाला

वस्तुनिष्ठ-प्रश्नाः

१. (ख) २. (ग) ३. (ग) ४. (क) ५. (ख)

लघूत्तरात्मक-प्रश्नाः

१. अरण्ये एकस्यां शिलायाम् २. मेवाड़मन्त्री ३. धनराशिग्रन्थम् ४. धनाभावे ५. आत्मबलिदानम्

व्याकरणा-प्रश्नाः

१. निम्नलिखितानां समासयुक्तानां पदानां समास-नामोलेख-सहितं विग्रहं कुरुत —

पदम्	विग्रहः	समास-नाम
(क) महत्पापम्	.....	.....
(ख) परमेश्वरः	.....	.....
(ग) तुच्छसेवकः	.....	.....
(घ) वीरपुरुषः	.....	.....

२. निम्नलिखितानां पदानां सन्ध्यविच्छेदं कुरुत —

(क) अनेनैव	..... + ...
(ख) धन्योऽसि	..... + ...
(ग) राजोचितम्	..... + ...
(घ) देहेतत्	..... + ...

३. कोष्ठकगत-संकेतानुसारं रिक्तस्थानानां पूर्ति कुरुत —

(क) आवां विद्यालयं	.....। (गम्)
(ख) यदा श्याम	..... तदा मोहनः .....। (पच् खाद्)
(ग) सुधीरः नरेन्द्रेण सह विद्यालये	.....। (पठ्)
(घ) युवां अत्र किं	.....। (कृ)

४. निम्नलिखितानि वाक्यानि संशोधयत —

- (क) पुत्रं सह पिता आगच्छति ।
- (ख) उदयपुरस्य परितः जलम् अस्ति ।
- (ग) हरि नमः
- (घ) धर्माय विना न सुखम् ।

५. स्थूलाक्षर-पदानि आधारीकृत्य प्रश्ननिर्माणं कुरुत —

- (क) आत्महननं महत्पापम् अस्ति ।
- (ख) अनेन द्वादशवर्षाणि यावत् पञ्चविंशतिसहस्रं सैनिकाः सहर्षं योद्धुं शक्तुवन्ति ।
- (ग) महाराणप्रतापः अरण्ये एकस्यां शिलायाम् उपविष्टः वर्तते ।
- (घ) विजयतां महाराजः ।

(ड) भवतां वीरता धीरता च देशरक्षायै महान्तं सहयोगं कृतवती ।

प्रयोगात्मक-कार्यम्

स्व-विद्यालयस्य संस्कृत-दिनोत्सवे, वार्षिकोत्सवे, अन्यस्मिन् वा कस्मिंश्चित् अवसरे अस्य एकाङ्क-नाट्यस्य प्रयोगः (अभिनयः) शिक्षकस्य निर्देशने करणीयः ।

